

СПІЛЬНІ ТА ВІДМІННІ ОЗНАКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЗАПОВІТ ТА ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАПОВІТОМ В НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

COMMON AND DIFFERENTIAL SIGNS OF THE EXERCISE OF THE RIGHT TO A WILL AND THE RIGHT TO INHERITANCE UNDER A WILL IN THE NOTARIAL PROCESS OF UKRAINE

Осьмак Я.Л., здобувач кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»

ORCID ID: 0009-0009-6406-148X

В науковій статті комплексно досліджуються спільні та відмінні ознаки реалізації права на заповіт і права на спадкування за заповітом у нотаріальному процесі України. Автор аналізує сутність та специфіку спадкових правовідносин у контексті нотаріального оформлення, акцентуючи увагу на цивільно-правовій (приватній) природі таких відносин. Встановлено, що спадкові правовідносини, а також відносини щодо посвідчення заповітів, характеризуються особливими ознаками, які відрізняють їх від інших цивільних правовідносин, перш за все через специфічні правові наслідки, що виникають після смерті заповідача. Стаття містить аналіз основних джерел правового регулювання спадкових відносин у нотаріальному процесі. Зокрема, зазначено, що основними нормативними джерелами є Цивільний кодекс України, Закон України «Про нотаріат», а також інші спеціалізовані законодавчі акти України. Крім того, автор наголошує, що у випадку виникнення спадкових відносин із міжнародним елементом, застосовується спеціальний Закон України «Про міжнародне приватне право» та відповідні міжнародні договори, які Україна уклала або до яких приєдналася. У статті запропонована авторська класифікація правовідносин у нотаріальному процесі, пов'язаних із заповітом, яка передбачає їх розподіл на дві основні групи: відносини щодо складення та посвідчення заповіту (включаючи внесення змін чи його скасування) та власне спадкові правовідносини, які виникають після смерті заповідача. Ця класифікація дозволяє чіткіше окреслити особливості правового режиму кожної групи відносин та сприяє їх більш ефективному регулюванню в практиці нотаріального процесу. Основною метою статті є детальне розкриття змісту та особливостей реалізації права на заповіт та права на спадкування за заповітом, виявлення правових підстав регулювання спадкових відносин у нотаріальному процесі, а також обґрунтування специфічних аспектів, що визначають юридичні межі здійснення цих прав. Автором доведено, що чинне українське законодавство, зокрема цивільне та спадкове, надає особам (громадянам України, іноземцям чи особам без громадянства), що володіють повною цивільною дієздатністю, можливість безперешкодно реалізовувати свої права у нотаріальному процесі. Зокрема, це включає право складати, посвідчувати, змінювати чи скасовувати заповіт, а також право на успадкування майна за заповітом. Стаття акцентує увагу на тому, що спадкове законодавство України містить низку особливостей та специфічних умов, які розмежовують відносини щодо оформлення заповіту від власне спадкових відносин, що виникають після смерті особи. Такі особливості обумовлені різним характером та правовими наслідками відповідних відносин, що свідчить про необхідність диференційованого підходу до їх регулювання в межах нотаріального процесу.

Ключові слова: нотаріальний процес, спадкові права, захист прав людини, спадкування, спадкові відносини, заповіт, нотаріус, спадкоємці, спадщина.

The scholarly article comprehensively examines the common and distinctive features of exercising the right to create a will and the right to inherit by will within the notarial process in Ukraine. The author analyzes the essence and specifics of inheritance relationships within the context of notarization, emphasizing the private (civil-law) nature of these relationships. It is established that inheritance relationships and those related to the certification of wills possess distinct features that differentiate them from other civil relationships, primarily due to specific legal consequences arising after the death of the testator. The article provides an analysis of the main sources regulating inheritance relationships in the notarial process. It particularly identifies the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Notary," and other specialized legislative acts of Ukraine as primary regulatory sources. Additionally, the author highlights that in cases involving international elements, the specialized Law of Ukraine "On International Private Law" and relevant international agreements to which Ukraine is a party are applicable. The article proposes an original classification of legal relationships related to wills within the notarial process, categorizing them into two main groups: relationships concerning drafting and certifying wills (including modifications or cancellations) and inheritance relationships themselves, which arise after the testator's death. This classification clarifies the particularities of the legal regime for each group of relationships and contributes to their more effective regulation in notarial practice. The primary goal of the article is to thoroughly disclose the content and particularities of exercising the right to create a will and the right to inherit by will, to identify the legal grounds regulating inheritance relationships within the notarial process, and to substantiate specific aspects defining the legal boundaries for exercising these rights. The author argues that current Ukrainian legislation, particularly civil and inheritance laws, provides individuals (citizens of Ukraine, foreigners, or stateless persons) with full civil capacity the opportunity to freely exercise their rights within the notarial process. Specifically, these include the right to create, certify, modify, or revoke a will, as well as the right to inherit property by will. The article emphasizes that Ukrainian inheritance legislation includes several distinctive features and specific conditions that differentiate relationships involving the drafting of wills from inheritance relationships that arise after the testator's death. These particularities, driven by differing characteristics and legal consequences of the relevant relationships, underscore the need for a differentiated approach to their regulation within the framework of the notarial process.

Key words: notarial process, inheritance rights, protection of human rights, inheritance, inheritance relations, will, notary, heirs, inheritance.

Актуальність теми. Загальновідомо, що у разі виникнення права на спадщину, спадкоємці мають право звернутися із заявою до нотаріуса щодо вчинення дій, пов'язаних із прийняттям спадщини, а згодом і дій щодо оформлення права на спадщину. В юриспруденції такі дії обґрунтовують на підставі «спадкового нотаріального процесу» та «спадкових нотаріальних проваджень». Оскільки зазначені терміни не використовуються в спадковому законодавстві, для розвитку юридичної науки це питання є актуальним.

Крім того, актуальність даної теми обумовлена тим, що громадяни України, які проживають на тимчасово оку-

пованих територіях України також мають права у сфері спадкування, однак їх реалізація відбувається в окремому порядку.

Стан опрацювання проблеми. Тема спадкування загалом та тема реалізація спадкових відносин в нотаріальному процесі зокрема не є новою для юриспруденції. Вона є предметом дослідження багатьох вчених, таких як: В. Баранкова, М. Бондарева, М. Дякович, Ю. Заїка, О. Кармаза, В. Кисіль, О. Кухарев, М. Михайлів, О. Печений, Х. Піцик, С. Рабовська, З. Ромовська, І. Спасибо-Фатєєва, Є. Харитонов, Т. Федоренко, С. Фурса, Є. Фурса та інші українських вчених.

Так, наприклад, О.Кармаза влучно зазначає, що більшість громадян у світі загалом і в Україні зокрема є чи були учасниками спадкових відносин. Кожна спадкова справа, відкрита, наприклад, нотаріусом в Україні, має свої особливості, які обумовлені характером та змістом спадкового відносин тощо [1].

Відтак **метою статті** є розкриття змісту спільних та відмінних ознак реалізації права на заповіт та права на спадкування за заповітом в нотаріальному процесі України, а також підстав регулювання спадкових відносин в нотаріальному процесі.

Виклад основного матеріалу. В Україні тема спадкування можливо торкається кожного, в кого помирає рідна особа, чи особа, набуває права на спадщину за заповітом.

М. Бондарєва слушно вказує на те, що реалізація суб'єктами спадкового правовідношення та іншими особами їхніх прав та обов'язків відбувається у визначеній законом процесуальній формі. Нотаріальне провадження в системі юридичних фактів можна розглядати як правомірне діяння, що являє собою елемент складних юридичних складів, які тягнуть юридичні наслідки. Нотаріальне провадження виступає як самостійний елемент юридичного складу, який при цьому є настільки значущим, що відсутність його призводить до відсутності юридичного складу, а отже, і до ненастання юридичних наслідків. Визначаючи перелік нотаріальних проваджень, які пропонуємо умовно узагальнити як «спадкові», у процесуальній формі яких через посвідчення або засвідчення безспірного права або факту здійснюється реалізація спадкового правовідношення, слід урахувати також обставини процесуального характеру. Спадкові нотаріальні провадження виступають у якості юридичних фактів і для нотаріальних процесуальних правовідносин, і для спадкових матеріальних правовідносин. З урахуванням характеру норм матеріального права, застосування яких забезпечується нотаріальною процедурою, сутності механізму реалізації спадкових прав осіб виокремлення спадкового процесу як системи юридично вагомих дій уповноважених осіб є продуктивним. Спадковий процес у певних випадках може бути одним з інститутів нотаріального процесу, який визначає спеціальну процедуру реалізації особами спадкових прав та повноваження нотаріусів, що мають забезпечити охорону прав усіх суб'єктів спадкових правовідносин і оформлення спадкових прав відповідно до вимог закону. У такому разі він є спадковим нотаріальним процесом, у контексті якого діють специфічні спадкові нотаріальні процесуальні форми (процедури), закріплені нормами спадкового матеріального права і нормами нотаріального процесуального права. [2].

Ми погоджуємося з вченою та зазначимо, що спадкові відносини виникають у разі смерті спадкодавця (заповідача) і захищаються в нотаріальному та цивільному процесах, а також у виконавчому процесі і за бажанням сторін у процесі медіації. Загалом реалізація безспірних спадкових прав відбувається в нотаріальному процесі, елементом якого може бути спадковий процес. Відтак спадковий процес не є самостійним юридичним процесом в розумінні теорії держави і права, як наприклад, нотаріальний процес, цивільний процес, господарський процес, конституційний процес тощо.

Натомість реалізація права особи на складання та посвідчення заповіту як правочину не відноситься до категорії спадкові відносини, оскільки реалізується особою за її життя в нотаріальному процесі чи а органах місцевого самоврядування тощо.

Отже, за ст. 1233 Цивільного кодексу України заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається (ст. 1234 Цивільного кодексу України) [3].

Відтак, відповідно до ст. 56 Закону України «Про нотаріат» нотаріуси або посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, посвідчують заповіти дієздатних фізичних осіб, складені відповідно до вимог законодавства України і особисто подані ними нотаріусу або посадовій особі, яка вчиняє нотаріальні дії, а також забезпечують державну реєстрацію заповітів у Спадковому реєстрі відповідно до порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України. Посвідчення заповіту через представника, а також одного заповіту від імені кількох осіб не допускається. При посвідченні заповіту від заповідача не вимагається подання доказів, які підтверджують його право на майно, що заповідається [4].

Згідно зі ст. 1254 Цивільного кодексу України заповідач має право у будь-який час скасувати заповіт. Заповідач має право у будь-який час скласти новий заповіт. Заповіт, який було складено пізніше, скасовує попередній заповіт повністю або у тій частині, в якій він йому суперечить. Кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед ним. Якщо новий заповіт, складений заповідачем, був визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, встановлених статтями 225 і 231 цього Кодексу. Заповідач має право у будь-який час внести до заповіту зміни. Скасування заповіту, внесення до нього змін провадяться заповідачем особисто. Скасування заповіту, внесення до нього змін провадяться у порядку, встановленому цим Кодексом для посвідчення заповіту і підлягають державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України.

Крім того, за ст. 1286 Цивільного кодексу України заповідачу надано право на призначення виконавця заповіту. Так, заповідач може доручити виконання заповіту фізичній особі з повною цивільною дієздатністю або юридичній особі (виконавцеві заповіту). Якщо заповіт складено на користь кількох осіб, виконання заповіту може бути доручено будь-кому з них. Якщо заповіт складено на користь однієї особи, виконання заповіту може бути покладено на особу, яка не є спадкоємцем за заповітом.

Цікавою з практичної точки зору є норма щодо складання заповіту подружжям. У зв'язку з цим в юриспруденції слушно доводиться, що норма, яка надає подружжю право скласти спільний заповіт, за своїм характером є прогресивною, оскільки розширює спадкову правоздатність громадян, однак на нинішній день спірність та незгодженість на законодавчому рівні втілення в юридичну практику такого виду заповіту не дає змоги нотаріусам належно захистити волевиявлення кожного з подружжя та попередити небажані наслідки цього правочину в майбутньому [5].

У разі, коли в Україні особа хоче укласти та посвідчити заповіт, та яка є іноземцем чи має майно за кордоном, нотаріус діє відповідно до ст. 72 Закону України «Про міжнародне приватне право». Отже, здатність особи на складання і скасування заповіту, а також форма заповіту і акта його скасування визначаються правом держави, у якій спадкодавець мав постійне місце проживання в момент складання акта або в момент смерті. Заповіт або акт його скасування не можуть бути визнані недійсними внаслідок недодержання форми, якщо остання відповідає вимогам права місця складання заповіту або права громадянства, або права звичайного місця перебування спадкодавця у момент складання акта чи в момент смерті, а також права держави, у якій знаходиться нерухоме майно [6].

За кордоном спадкування за заповітом також охороняється законом як і в Україні. Однак, в іноземних країнах, все ж таки іноземці більше звертаються до нотаріусів чи уповноважених на посвідчення правочинів осіб щодо укладення заповіту. Такий висновок підтверджується також юридичною літературою [7]. Відтак складно заперечити Х.Піццик в тому, що підставою спадкування англо-

американська правова система визнає заповіт і закон. Причому спадкування за заповітом, як і в країнах континентальної правової системи, має пріоритет перед спадкуванням за законом. Однак сама процедура укладення заповіту, його форма, порядок закликання до спадкування спадкоємців за законом суттєво відрізняється [8].

Що стосується спадкування за заповітом зазначимо, що за ст. 1268 Цивільного кодексу України закріплює правило щодо прийняття спадщини, а саме: спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. Не допускається прийняття спадщини з умовою чи із застереженням. Спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого статтею 1270 цього Кодексу, він не заявив про відмову від неї. Малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, встановлених частинами другою - четвертою статті 1273 цього Кодексу. Незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

Для прийняття спадщини за ст. 1269 цього Кодексу потрібно вчинити дії щодо подання заяви про прийняття спадщини. Відтак, спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати нотаріусу або в сільських населених пунктах - уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування заяву про прийняття спадщини. Заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто. Особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Заяву про прийняття спадщини від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун. Особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини.

Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини (ст. 1270 Цивільного кодексу України).

Згідно зі ст. 67 Закону України «Про нотаріат» свідоцтво про право на спадщину видається за письмовою заявою спадкоємців, які прийняли спадщину в порядку, встановленому цивільним законодавством, на ім'я всіх спадкоємців або за їх бажанням кожному з них окремо. Спадкоємці, які пропустили строк для прийняття спадщини, можуть бути за згодою всіх інших спадкоємців, які прийняли спадщину, включені до свідоцтва про право на спадщину як такі, що прийняли спадщину. Така згода спадкоємців повинна бути викладена у письмовій формі і подана нотаріусу або в сільських населених пунктах - уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування до видачі свідоцтва про право на спадщину. Про видачу свідоцтва про право на спадщину на ім'я неповнолітнього чи недієздатного спадкоємця нотаріус або уповноважена на це посадова особа відповідного органу місцевого самоврядування повідомляє органи опіки та піклування за місцем проживання спадкоємця для охорони його майнових інтересів.

Відповідно до ст. 69 Закону України «Про нотаріат» нотаріус або в сільських населених пунктах - посадова особа відповідного органу місцевого самоврядування, уповноважена на вчинення нотаріальних дій, при видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом перевіряє факт смерті спадкодавця, наявність заповіту, час і місце відкриття спадщини, склад спадкового майна. Нотаріус або посадова особа відповідного органу місцевого самоврядування, уповноважена на вчинення нотаріальних дій, також перевіряє коло осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині.

Відтак в теорії права загалом та в нотаріальному процесі пропонуємо розмежовувати приватно-правові відносини, які стосуються:

- 1) реалізації особою заповідачем права на заповіт в нотаріальному процесі;
- 2) реалізації спадкоємцями за заповітом права на спадщину в нотаріальному процесі.

Ці відносини мають як спільні, так і відмінні ознаки. Розглянемо їх.

Відтак спільними ознаками можуть бути: 1) безспірності відносин;

- 2) реалізація права в нотаріальному процесі;
- 3) регулювання відносин Цивільним кодексом України та Законом України «Про нотаріат», а також підзаконними актами, виданими на виконання норм цього Закону;
- 3) процедура реалізації права відбувається на підставі процесуальних норм нотаріального законодавства;
- 4) особа реалізує передбачене законом право;
- 5) наявність волі та бажання заповідача чи спадкоємця;
- 6) нотаріус (приватний чи державний) є обов'язковим суб'єктом відносин;
- 7) видається нотаріальний акт;
- 8) є приватними (цивільними) відносинами;
- 9) можливість (право) оскарження нотаріальних дій;
- 10) реєстрація нотаріальних дій;
- 11) заборона реалізовувати право через представника;
- 12) гарантування державою захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України;
- 13) можлива наявність іноземного елемента в розумінні Закону України «Про міжнародне приватне право»;
- 14) інші ознаки.

Відмінними ознаками реалізації заповідачем права на заповіт та спадкоємцями за заповітом права на спадщину є:

- 1) об'єкт відносин: при спадкуванні за заповітом – перехід спадщини, визначеної у заповіті, до спадкоємців, а при посвідченні заповіту – висловлення волі в заповіті (заповіт як правочин);
- 2) суб'єкт відносин: заповідач з повною цивільною дієздатністю при реалізації права на заповіт, а при спадкуванні за заповітом – спадкоємці (в тому числі і малолітні особи, від імені яких діють їх законні представники);
- 3) підстава відкриття нотаріального провадження: при спадкуванні – письмова заява, а при посвідченні заповіту – усна заява;
- 4) час тривалості нотаріального провадження: при спадкуванні за заповітом довготривалий строк (від 6 місяців і більше), при посвідченні заповіту – короткостроковий час (як правило, один день);
- 5) форма нотаріального акту: при спадкуванні за заповітом – свідоцтво про право на спадщину за заповітом, при посвідченні заповіту – посвідувальний напис;
- 6) за загальним правилом в нотаріальному процесі здійснюється реалізація безспірних відносин, але спадкові відносини можуть бути спірними та вирішуватися у суді чи в процесі медіації;
- 7) інші ознаки.

Висновок: Українське цивільне право загалом та спадкове право зокрема містить норми, на підставі яких особи (громадяни України, іноземці чи особи без громадянства) на території України, маючи повну цивільну дієздатність, якщо інше не передбачено національним законодавством України, реалізувати своє безспірне право в нотаріальному процесі, а саме: скласти та посвідчити заповіт, внести до нього зміни, скасувати його (бути заповідачем) чи успадкувати спадщину за заповітом (бути спадкоємцем). Спадкове законодавство України при реалізації цих прав має особливості, які відрізняють відносини щодо складення та посвідчення заповіту, внесення до заповіту змін чи скасування заповіту, від відносин, які виникають після смерті заповідача і є спадковими відносинами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кармаза О.О. Особи, уповноважені на вчинення нотаріальних дій у сфері спадкування: проблеми застосування та перспективи розвитку законодавства України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 1. Т. 1. С. 66-70.
2. Бондарева М. Спадковий нотаріальний процес та спадкові нотаріальні провадження. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 7. С. 4-8.
3. Цивільний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. *Законодавство України*. <https://rada.gov.ua>
4. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. Офіційний вебпортал парламенту України. *Законодавство України*. <https://rada.gov.ua>
5. Парасюк М.В. Особливості укладення заповіту подружжям. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С.91-100.
6. Про міжнародне приватне право. Офіційний вебпортал парламенту України. *Законодавство України*. <https://rada.gov.ua>.
7. Кармаза О.О. Міжнародне спадкове право: Науково-практичний посібник. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ. 2007. 328 с.
8. Піцик Х. особливості спадкового права країн континентальної Європи, Англії та США. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2020. №9(21). С. 67-73.